

BALKANLARDA KELAM İLMİNİN GELİŞİMİ -ÖNE ÇIKAN KELAMCILAR-*

Özcan Taşçı**

Özet

Kelam ilminin genel olarak hicri II./miladi VIII. yüzyılda teşekkül ettiği kabul edilmekle beraber bu ilmin temellerinin daha hicretin I. asrında atıldığını söylemek mümkün gözükmemektedir. İlk üç asırda henüz daha Ehl-i sünnet kelamı oluşmadığından büyük oranda Mu'tezile tarafından temsil edilen bu ilim etki sahasını, üçüncü asrın başlamasıyla birlikte Ehl-i sünnet'in farklı coğrafyalarda olsalar da neredeyse aynı zaman diliminde oluşmaya başlayan iki büyük ekolü aracılığı ile daha da genişletme imkanı bulmuştur. Özellikle Maturidiliğin Anadolu üzerinden Balkanlara yayılmasıyla beraber Maturidi Kelam sistemi de Balkanlarda adından söz ettirmeye başlamış, bunun doğal bir tezahürü olarak ta diğer ilimlere mensup olanların yanında hatırı sayılır Kelam alimi Balkanlarda ortaya çıkmaya başlamıştır. İşte bu makalede Balkanlarda Kelam alanında öne çıkmış olan Kelamcılar hakkında bilgiler sunacağız.

Anahtar Kelimeler: *Balkanlar, Kelam İlmi, Balkanlı Kelamcılar.*

THE DEVELOPMENT OF THE KALĀM İN BALKANS -THE BALKANS MUTAKALLİMŪN

Abstract

It is generally known that Kalām was developed in the second century after Hijrah. However his base was already built in the first century after Hijrah. This Science was defended only by the Mutazilite school, because the Kalāmschools of the Sunnite had not yet appeared. Especially after the appearance of the Maturidiyya school in Balkans, stood the Maturidiyya Kalāmschool in the foreground too. In this context were many of Kalāmscholars in the Balkans appearance. In this article will be analysed this.

Key Words: *Balkans, Ilm al-Kalām , Balkans Kalāmscholars.*

---

* Bu makale Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'nde 6-8 Ekim 2016 tarihlerinde düzenlenen Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumunda sunmuş olduğum "Malkaralı Şair Nev'i'nin Katkıları Bağlamında Balkanlarda Kelam İlmi-Balkanlarda Kelam İlmi ve Kelamcılar" başlıklı yayınlanmamış tebliğimin kısmen değiştirilmiş şeklidir.

** Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi,
(ozccan12@hotmail.com)

1. Mahmud b. Kâdı-i Manyas

Bazı araştırmalarda Balkanlar'da sadece Makedonya'da Manyas, İştîp, Üsküp, Manastır ve Florina gibi şehirlerde çeşitli İslam disiplinlerinde eserler vermiş on beş alimden bahsedilmektedir.¹ Elbette ki Balkanların tümünde yetişen alim sayısı bu rakamın oldukça üzerinde olduğunda şüphe yoktur. Bu alimlerden birisi de II. Murad döneminin alimleri arasında yer alan ve kalam sahasında eser veren, Manyas'ta doğmuş ve Üsküp'te yetişmiş olan Mahmud b. Kâdı-i Manyas'tır. Edirne'de müderrislik yapmıştır. Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâid Kelamla ilgili yazdığı eseridir.²

2. Nev'î (ö. 1599)

Yahya b. Ali b. Nasûh 940/1533 yılında Malkara'da dünyaya geldi. 10 yaşına kadar aynı zamanda ilmi bir kişiliğe de sahip olan babasından ilk ilmi bilgilerini aldı. 1550 yılında İstanbul'a gelir ve medrese eğitimine başlar. Burada özellikle Karamanzade Mehmed Efendi'nin etkisinde ilim hayatına devam eder.³ Meşhur şairlerden Baki (ö. 1600) ve tarihçi Hoca Sadeddin Efendi (ö. 1599) ile sıkı arkadaşlığı oldu. Çağının önemli alimlerinden sayılan Nev'î 1565 yılında müderris olarak Gelibolu'ya tayin edildi. 1583-84 yılında İstanbul'da inşa edilen Mihrimah Sultan medresesine Profesör olarak tayin edilir.⁴ Bunun ardından Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan Çınarlı medresesine tayin edilir. 1589-90 yılında Bağdat kadılığına tayin edilmişken, bu göreve başlamak için yola çıktığı anda III. Murat tarafından oğlu Şehzade Mustafa'nın hocalığına tayin edildiği haberini alır ve İstanbul'a geri döner. Daha sonra Kazasker makamına tayin edilir. 1599'da İstanbul'da vefat etmiştir.⁵ Babası Pîr Alî'nin, Balkanlarda oldukça etkili olan⁶ Halvetiyye tarikatına bağlı olmasının yanında Süleymaniye meşâyihinin de önde gelenlerinden birisi olduğu bilinmektedir.⁷ Şair kimliği ile bilinmekte olan Nev'î yukarıda da belirtildiği üzere tasavvuf, tefsir, fıkıh ilimlerinde olduğu gibi kalam sahasında da eserler vermiş önemli bir ilim adamıdır. O her ne kadar müstakil bir mütekellim olarak kabul edilmemiş olsa da, özellikle yukarıda da zikredildiği üzere Eş'ari ve Maturidi ekolleri arasındaki ihtilafların ortadan kaldırılması uğraşları bağlamında eser veren müellifler arasında yer edinmeyi

---

¹ Hüseyin Algül, "Osmanlılar Döneminde Makedonya'da Yetişen ve Türk Bilim Dünyasına Katkıda Bulunan Alimler", Diyanet İlmî Degi, 1999, C. 35, S. 3; ayrıca bkz. M.S. Özervarlı, "The Contribution of Balkan Scholars to the Growth of Ottoman Kalam Thought" *Proceedings of the Second International Symposium on Islamic Civilisation in the Balkans*, Research Centre for Islamic History, Culture and Art, ss. 125-134.

² Aydın, a.g.e., s. 98.

³ Edward Badeen, *Sunnitische Theologie in Osmanischer Zeit*, Würzburg: Ergon Verlag, 2008. s. 24.

⁴ Badeen, a.g.e., s. 25

⁵ Badeen, a.g.e., s. 25

⁶ Halvetilik için bkz. Eyüp Salih, "Makedonya'da Tasavvuf Alanında Etkili Olan Halvetilik ve El Hacc Mehmet Pir Hayati Efendi Rumi Halveti Asitanesi", *Osmanlı İlim, Düşünce Ve Sanat Dünyasında Balkanlar - Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, 7-9 Mayıs 2014 Edirne, Tebliğ Özetleri, s. 5.

⁷ Mehmet Kalaycı, "Nev'î Efendi'nin İhtilaf Risalesi ve Kaynağı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2015), c. 56: 1, s. 207.

bilmiş, dolayısıyla da Kelam Tarihi içerisinde adının zikredilmesini hak etmiştir. Şimdi onun Kelami yönü, bu alandaki bilinen tek eseriyle⁸ beraber ele alınıp incelenecektir:

Nev'i'nin Kelam İlmindeki Yeri-Eseri:

Yukarıda da belirtildiği üzere Nev'i'nin söz konusu edilen Kelami içerikli eseri, Maturidilik ile Eş'arilik arasındaki ihtilafları ele almakta olup, bu ihtilafların azaltılmasını ve uzlaştırılmasını hedeflemektedir. Bu iki büyük Ehl-i sünnet ekolü arasında, özellikle ilahi sıfatlar düzleminde “tekvin-mükevven” meselesinde sembolleşen fikri ayrılıkların en aza indirilmesi için 14. yüzyıldan itibaren yoğun çabalar verildiği görülmektedir. Taceddin es-Subkî'nin (ö. 771/1370) “en-Nuniyye” adlı eseri bu çabaların ilk örnekleri arasında yer almaktadır. Osmanlı Dönemi alimleri de bu çabalara katkı sunmaya devam etmişlerdir. İşte bunlardan birisi de Malkaralı Nev'i olmuştur. Nev'i bu bağlamda “Risâle fî'l-Fark beyne Mezhebi'l-Eşâ'ira ve'l-Mâturîdiyye” adlı bir eser ortaya koymuştur. Nev'i'nin bu eseri hemen hiç tanınmamaktadır. Bunda belki de en önemli faktör böyle bir risaleyi Nev'i'ye sadece tek bir kaynak yani ez-Ziriklî'nin *el-Alām'* adlı eserinin atfetmesidir.⁹ Nev'i'nin eserinde iki ekol arasındaki ihtilaflar genel olarak şu şekilde özetlenebilir:¹⁰

Eş'ari İnşaallah ben mü'minim demeye uygun görmüşken, Maturidi ise buna karşın böyle bir şeyi kabul etmemektedir (İmanda İstisnâ)¹¹ Eş'ari bir kişinin cennetlik (Sa'îd) ya da cehennemlik (Şakî) olacağını ezelde Allah tarafından bir kader olarak tayin edilmesi düşüncesini kabul ederken, Ebu Hanife ise böyle bir şeyi kabul etmemektedir (enkere).¹² Yaratılmış fiillerin kazanılmasını (Kesb) Ebu Hanife kabul ederken, Eş'ari böyle bir durumu reddetmektedir. Allah'ın bilinmesi (Ma'rifetullah) Eş'ari'ye göre vahye göre zorunlu iken, Ebu Hanife ise bunun akıl ile zorunlu olduğu görüşünü dile getirmektedir. Fiili sıfatlar (Evsâf-ı ef'âl) Eş'ari nezdinde yaratılmış (hâdisetün) iken, Ebu Hanife'ye göre onlar ezeldirler (kadîmetün). Peygamberlerin küçük günah işlemeleri (Sağâ'ir) Eş'ari'ye göre mümkün iken, Ebu Hanife'ye göre muhaldir, imkansızdır. Eş'ari'ye göre bir kafirin nimetlere ulaşması ve onlardan faydalanması mümkün değilken, Ebu Hanife bunu imkan dahilinde görmektedir. et-teklîf mâ lâ yutâk, Eş'ari'ye göre caiz, Ebu Hanife'ye göre caiz değildir. İyi'nin ve Kötü'nün bilinmesi (husun-kubuh) Eş'ari'ye göre şer'an tayin edilmelidir. Ebu Hanife ve Maturidi'ye göre ise bu hem şer'an hem de aklen tayin edilebilmektedir. Bazı Eş'ariler isim-müsemma ve tesmiye arasında fark görürlerken, Hanefî-Maturidiler'de bu üçü arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır.¹³

⁸ Bu eser/risale için bkz. Mehmet Kalaycı, “Nev'î Efendî'nin İhtilaf Risalesi ve Kaynağı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2015), c. 56: 1, s. 207-218; ayrıca bkz. Edward Badeen, *Sunnitische Theologie in Osmanischer Zeit*, 2008

⁹ Kalaycı, “Nev'î Efendî'nin...”, s. 208.

¹⁰ İhtilafların bu şekildeki sıralanması büyük oranda Badeen'e göredir (Badeen, a.g.e., s. 26-27; krş. Kalaycı, “Nev'î Efendî'nin...”, s. 209-210

¹¹ Badeen, a.g.e., s. 26

¹² Krş. Kalaycı, “Nev'î Efendî'nin...” s. 209.

¹³ Badeen, a.g.e., s. 27

Yukarıda Nev'i tarafından ortaya konulan bu farklar, temel itibariyle bakıldığında ona göre Eş'arilik ile Maturidilik arasında çok da fazla aslî bir tartışma zemini oluşturmayan detaylar (Ummehâtü'l-Mesâ'il) olduğunu söylemek mümkündür.¹⁴ Bununla birlikte Nev'i kişinin herhangi bir hata yapmaması için küçük te olsalar bu farkların bilinmesi gerektiği üzerinde durmaktadır. Ancak sonuç itibariyle kurtuluşa eren fırka (Fırka-i nâciye) Eş'ari ve Maturidilerdir.¹⁵ Nev'i'nin ihtilafları sunma yöntemine bakıldığında önce yedi ihtilaf konusuna dikkat çektiğini, ardından bunlara üç ihtilaf daha ilave ettiği tespit edilmektedir. Bu yedi husus, sırasıyla (1) *istişnâ*, (2) *saâdet* ve *şakâvet*, (3) *kesb*, (4) *marifetullâh*, (5) *şifâtullâh*, (6) *şagâiru'l-enbiyâ* ve (7) *nimetu'l-kâfir* konularıdır. Nev'i'nin bu yedi probleme eklediği ve böylece ihtilaf sayısını toplamda 10'a tamamladığı diğer üç husus, *teklîfu mâ lâ yuṭâk*, *ḥusn ve ḳubḥ* ile *ism ve musemmâ* meseleleridir.¹⁶

Nev'i her ne kadar Eş'ari-Şafii alimi Subki tarafından uygulamaya konulan ve Eş'arilik ile Maturidilik arasındaki farkların ortadan kaldırılması, dolayısıyla da her iki ekolün beraberce Ehl-i sünnet'i oluşturmaları hedeflenen bir çabanın gönüllü bir savuncusu olması dolayısıyla yukarıda kendisi tarafından ortaya konulan farkları görmezden gelse de bu farklardan bazılarının Kelam ilmi açısından bakıldığında ekoller arasında temel ayrılığa işaret ettiklerini söylemek mümkündür. Bunların başında elbette ki Husun-kubuh meselesinin geldiğinde şüphe yoktur. Bu esasen Kelamda Maturidileri Eş'arilerden daha ziyade Mu'tezile ekolüne yaklaştıran en önemli tartışma konularından birisidir. Zira herhangi bir olgunun/nesnenin iyi ya da kötü olup olmadığının tespitinin akıl ya da vahiy ile bilinip bilinemeyeceğine dair tartışmalar ilk dönemlerde kelami ekollerin yönünü (Ehl-i re'y/Ehl-i hadis) tespit eden en önemli ölçütlerden birisi olmuştur. Bu bağlamda Eş'ariler Ehl-i hadis kökeninden/çevresinden gelmeleri hasebiyle bunun sadece vahiyle/şer'i olarak bilinebileceğini söyleyip, akli devre dışı bırakırken, Mu'tezile ve Maturidi mensupları ise Ehl-i re'y geleneğine bağlı olarak akılla bir şeyin iyi ya da kötü olup olmadığının bilinebileceğini söylerken, vahyi de dışlamamışlardır. Ancak Maturidi ekolü, bu bağlamda genel olarak çizgileri olduğu üzere, aşırıya gitmemişler ve Mu'tezile gibi aklın da vahiy gibi bir şey hakkında haram ya da helal koyma yetkisinin olmadığını dile getirmekle Mu'tezile ile Eş'ariler arasında daha uzlaşmacı bir yol takip etmişlerdir. Allah'ın bilinmesi de (Ma'rifetullah), husun-kubuh konusu gibi aynı değerlendirmeye tabidir.

Fiili sıfatlar (Evsâf-ı ef'âl) da husun-kubuh meselesi gibi -her ne kadar bu konuda Maturidiler sadece Eş'ariler'den değil aynı zamanda Mu'tezile'den de ayrılırsalar- iki ekol arasında en temel ayırt edici ihtilaf noktasını teşkil etmiştir. Bu

¹⁴ Badeen, *a.g.e.*, s. 27

¹⁵ Bu konuda daha geniş bilgiler için bkz. Kalaycı, "Nev'i Efendi'nin...", s. 207-218; ayrıca bkz. Mehmet Kalaycı, "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarlık-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012/1, c. 11, sayı: 21, s. 100

¹⁶ Kalaycı, Nev'i Efendi'nin... s. 209-210.

mesele tevki-mükevven ile sembolize edilmiş olup, her iki ekolün birbirlerini aşırı bir şekilde eleştirmelerine neden olmuştur.¹⁷ Örneğin Maturidi ekolünün sembol şahsı durumundaki Ebu'l-Mu'in en-Nesefi'nin (ö. 508/1114) diğerleri yanında özellikle Eş'ariler'in tevki-mükevven ile ilgili Maturidleri tekfir derecesinde eleştirilerine takriben 90 sayfada sert karşılıklar vermektedir.¹⁸ Nesefi, bu bağlamda temelde kendilerini itham edenlerin düşüncelerinin aksine tekvinin mükevvenen farklı olduğu (ğayru'l-mükevven), bunun yanı sıra tekvinin hâdis olmadığı (ezeliyyun) üzerinde durmaktadır. Bu noktada o kendileri dışındaki tüm ekollerin tekvinin kıdem oluşuna (ezeliliği) dair öncül den hareket etmek suretiyle alemin kıdemine (ezeliliğine) ulaşmış olmalarını batıl olarak ifade etmektedir.¹⁹ Nesefi bu konuda diğer ekollerden çok daha fazla Eş'ariler'in kendilerine iftiraya varır bir şekilde (ve şenna'a bizâlike aleynâ) çok haksız bir şekilde yüklendiğini ifade etmektedir.²⁰ Esasen tek başına bu mesele bile her iki ekolün birleştirilmesini oldukça zorlaştıran bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla beraber şunun da kabul edilmesi gerekir ki kelim ekollerinde birleştirilmeye en müsait olarak görülen ekoller de yine Eş'arilik ile Maturidiyye olmaktadır. Zira İslam Düşüncesi tarihinde her iki ekolün oynadığı rolün diğerlerine nazaran İslam'ın ilk üç asrında Mu'tezile'nin neredeyse tek başına adeta entelektüel düzeyde İslam Medeniyetini temsil ettiğini söylediğimizde bu durum daha iyi anlaşılacaktır. Bununla beraber Maturidi ve Eş'ari ekollerinin bilhassa miladi 10. asırdan itibaren bu temsil rolünü Mu'tezile'den devraldığını ve günümüze kadar devam ettirdiklerini söylemek mümkün gözükmektedir. Buna karşın Maturidiliğin özellikle her iki ekolün birleştirilme çabalarının başladığı 14. yüzyıldan itibaren Eş'ariliğin gölgesinde hayatini devam ettirdiği de bilinen bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır.²¹

Son olarak bu konuda denebilir ki her türlü tarihsel mücadele ve ihtilaflarına karşın her iki ekolün Ehl-i sünnet'i bir bütün olarak diğerlerine karşı savunabilecek bir güç yapacak yegane iki ekol durumunda oldukları inkar edilemez bir olgudur. Ancak onlardan biri diğerine karşı önemli bir fedakarlıkta bulunmak durumunda kalmıştır ki o da Maturidilik olmuştur. Elbette ki bu fedakarlık gönüllü olarak değil de konjüktürel faktörlerin dayattığı bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. La'li Hasan Efendi (ö. 1613)

İsmail Hakkı Efendi gibi Manastırlıdır. "Terceme-i Bahri'l-Kelam mine'l-Akaid" adlı eseri Kelamla alakalı bilinen tek eseri durumdadır.²²

¹⁷ Tekvin-mükevven tartışmalarında her iki ekolün birbirlerine karşı tutumları için bkz. Rudolph, *a.g.e.*, s. 548-557.

¹⁸ Ebu'l-Mu'in en-Nesefi, *Tabsiratu'l-Edille*, Hazırlayan, Hüseyin Atay, Ankara 1993, C. I, s. 400-490

¹⁹ en-Nesefi, *a.g.e.*, s. 400.

²⁰ en-Nesefi, *a.g.e.*, s. 412.

²¹ Eş'arilik ile Maturidilik arasındaki uzlaştırma çabaları için bkz. Mehmet Kalaycı, "Eş'arilik ve Maturidiliği Uzlaştırma Girişimleri: Tacüddin es-Sübki ve Nuniyye Kasidesi", *Dini Araştırmalar Dergisi* (2012), c.14, sayı: 40, ss. 112-131.

²² Aydın, *a.g.e.*, s. 118.

4. Mantıkî Mustafa Efendi (ö. 1828)

Manastır yöresinde Florina’lıdır. İlmi kariyerini doğduğu şehir olan Florina’da tamamlamış ve burada vefat etmiştir. Hemen her ilim adamının gitmek durumunda kaldığı İstanbul’a gitmeden alim mertebesine yükselebilmesi gerçeği, kanaatimizce o dönemde Balkanlarda İslami ilimlerin geliştiğine en önemli kanıt durumundadır.²³

5. Manastırlı İsmail Hakkı Efendi (ö. 1330/1912)

İsmail Hakkı Efendi bugün Bitola olarak bilinen Manastır’da 1846 yılında doğdu. Kelam ilmi ve Fıkıh alanlarında eserleriyle ön plana çıkan İsmail Hakkı Efendi Kelam ilmi sahasında meşhur Hollandalı oryantalist Dozy’e reddiye olarak kaleme aldığı Hak ve Hakikat ile Kaside-i Nuniyye şerhi ile bilinmektedir.²⁴

6. Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi (ö. 1914)

Tarihçi kimliği ile de öne çıkan Ahmed Hilmi Bulgaristan’ın Filibe kentinde 1865 yılında doğdu. Babası Konsolos (Şehbender) olduğundan Şehbenderzade ismiyle meşhur olmuştur. Kelamla ilgili “Üs-i İslam” adlı eseri Kelamın yenilenmesi bağlamında da değerlendirilebilmektedir.²⁵

Sonuç

Kaynağını Kur’an’dan alan Kelam ilmi hicretin ikinci asından itibaren sistematik tarzda büyük bir hızla gelişme sürecini tamamlamış ve İslam toplumunun şekillenmesinde en belirleyici bir konuma yükselmiştir. Bu ilmin etki sahası sadece ilk asırlarda İslam’ın merkezi durumundaki başta Hicaz ve Arap Yarımadası olmak üzere Ortadoğu coğrafyası ile (Eş’ari Kelam ekolü) sınırlı kalmamış, aynı zamanda da İslam’ın yayıldığı tüm coğrafyada olduğu gibi özellikle de Orta Asya Türk bölgelerinde de büyük bir tesir sahasına sahip olmuştur (Maturidi Kelam ekolü). İki farklı coğrafyada neredeyse eş zamanlı olarak oluşan iki büyük Kelam ekolünden birisi olan Maturidi ekolü daha çok Türklerin yaşadıkları ve hakim oldukları bölgelerde etkili olması dolayısıyla Türk kültürünün ulaştığı tüm İslam coğrafyasına ulaşmıştır. İşte bunlardan birisi de Balkanlar olmuştur. Balkanların Osmanlı İmparatorluğu hakimiyetine girmesiyle beraber burada diğer ilmi disiplinlerde olduğu gibi Kelam alanında da alimler yetişmeye başladı. Öyle ki aralarında dönemin en önemli ilim merkezleri durumunda olan İstanbul’a gitmeden doğup büyüdüğü memleketinde önemli alimler arasında yer alanlara bile rastlanılmaktadır.

---

²³ Aydın, a.g.e., s. 136-137.

²⁴ Ömer Aydın, *Türk Kelam Bilginleri*, İstanbul 2004, s. 78-79; ayrıca bkz. Süleyman Baki, “Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, Eserleri ve Kelami Görüşleri” *Osmanlı İlim, Düşünce Ve Sanat Dünyasında Balkanlar - Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, 7-9 Mayıs 2014 Edirne, Tebliğ Özetleri, s. 10.

²⁵ Aydın, a.g.e., s. 79-81; ayrıca bkz. İbrahim Coşkun, “Filibeli Ahmet Hilmi’nin Allah Tasavvuru”, *Osmanlı İlim, Düşünce Ve Sanat Dünyasında Balkanlar - Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, 7-9 Mayıs 2014 Edirne, Tebliğ Özetleri, s. 12; M. Necip Yılmaz, “Filibeli Ahmet Hilmi ve Materyalizme Yöneltiği Eleştiriler”, *Osmanlı İlim, Düşünce Ve Sanat Dünyasında Balkanlar - Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, 7-9 Mayıs 2014 Edirne, Tebliğ Özetleri, s. 13.

Kaynakça

Algül, Hüseyin, “Osmanlılar Döneminde Makedonya’da Yetişen ve Türk Bilim Dünyasına Katkıda Bulunan Alimler”, *Diyanet İlmî Dergi*, 1999, C. 35.

Aydın, Ömer, *Türk Kelam Bilginleri*, İstanbul 2004

Badeen, Edward, *Sunnitische Theologie in Osmanischer Zeit*, Würzburg: Ergon Verlag 2008

Baki, Süleyman, “Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, Eserleri ve Kelami Görüşleri” *Osmanlı İlim, Düşünce Ve Sanat Dünyasında Balkanlar - Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı* , 7-9 Mayıs 2014 Edirne, Tebliğ Özetleri

Coşkun, İbrahim, “Filibeli Ahmet Hilmi’nin Allah Tasavvuru”, *Osmanlı İlim, Düşünce Ve Sanat Dünyasında Balkanlar - Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı* , 7-9 Mayıs 2014 Edirne, Tebliğ Özetleri.

en-Nesefi, Ebu’l-Mu’in, *Tabsiratu’l-Edille*, Hazırlayan, Hüseyin Atay, Ankara 1993, C. I

Kalaycı, Mehmet, "Eşarilik ve Maturidiliği Uzlaştırma Girişimleri: Tacüddin es-Sübki ve Nuniyye Kasidesi", *Dini Araştırmalar Dergisi* (2012), c.14, sayı: 40.

-----, “Nev’î Efendî’nin İhtilaf Risalesi ve Kaynağı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2015), c. 56: 1.

-----, “Şeyhul-İslam Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012/1, c. 11, sayı: 21

Necip Yılmaz, M., “Filibeli Ahmet Hilmi ve Materyalizme Yöneltiği Eleştiriler”, ” *Osmanlı İlim, Düşünce Ve Sanat Dünyasında Balkanlar - Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı* , 7-9 Mayıs 2014 Edirne, Tebliğ Özetleri.

Özervarlı, M.S., “The Contribution of Balkan Scholars to the Growth of Ottoman Kalam Thought” *Proceedings of the Second International Symposium on Islamic Civilisation in the Balkans*, Research Centre for Islamic History, Culture and Art.

Salih, Eyüp, “Makedonya’da Tasavvuf Alanında Etkili Olan Halvetilik ve El Hacc Mehmet Pir Hayati Efendi Rumi Halveti Asitanesi”, *Osmanlı İlim, Düşünce Ve Sanat Dünyasında Balkanlar - Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı* , 7-9 Mayıs 2014 Edirne, Tebliğ Özetleri.